

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XVI-ik évf.

Január, Február. 1881.

1-ső füzet.

TERENZIO MAMIANI KÖNYVE A VALLÁS FELŐL. *)

I.

Még a leggazdagabb irodalmak könyvtáraiban is ritka az olyan könyv, mely minden gondolkodó emberre nézve egyaránt fontos, mely nem szakférfiak számára írott szakmunka, hanem tárgyánál fogva a művelt lelkű olvasót, bármi legyen is élet és tudomány tere, melyen hivatásához képest munkál, egyaránt érdekli, figyelmét leköti s azokra a kérdésekre fordítja, melyeket az illető kielégítőképp vagy nem kielégítőképp intézett magához. Nem minden bölcsészeti munka dicsekedhetik hasonló szerencsével, mert a végok felett való vizsgálódás se von mindenkit ellenállhatlanul körébe; némelyek az ilyen vizsgálatot a tudomány jelen színvonalán meddőnek s az okok végnélkülinek látszó létráján való felemelkedést a végokig oly sikertelen vállalatnak tartják, mint azét a hegymászóét, ki a vidék legmagasabb hegyére azért igyekeznék feljutni, hogy onnan szabad szemmel az égboltot közelebről szemlélve tisztábban láthassa. Másokat kielégít a hit s vele fegyverezik fel lelki szemeiket. Ezek is kerülnek a végok felett való vizsgálat meredékeit, örvényeit. A hit a léleknek oly szárnyakat kölcsönöz, melyekkel a merész reptü képzelet szárnyai sem érnek. Egy méltán híressé lett bölcsész munkája a vallás felől bizonyára közérdekű esemény a vallás terén; a vallásról való elmélkedés nem a végokról való vizsgálatot tűzi czélül, hanem a mulandó embernek viszonyát a létel végokához, s ezt a viszonyt érezzük örömeinkben, fájdalomunkban s a hitetlennek is öntudata van róla, nem azt tagadja, hogy ezt egy benső hang neki érthetőleg tudtára nem adja, hanem ennek jogosultságát s illetékesen állítja azt, a mit tagad. Csak az lehetne vallásos érzés nélkül

*) „Della religione positiva e perpetua del genere umano“ libri sei. Milano, Treves, 1880. L. Ferri Lajos jeles ismertetését e könyvről a „Nuova Antologia“ LI. kötete IX. füzetében.

itt e földön, ki magát a kültermészettel teljesen tudná azonosítani, vagy a kültermészettől magát teljesen elzárván, létele feltételeit, igényeit, eszközeit, céljait saját alanyiségában tudná feltalálni. Az öntudat az alanyi és tárgyi kölcsönösen egymásra gyakorolt hatása által ébresztetik fel s tartatik ébren bennünk s e hatás legott meggyőz arról, hogy felettünk egy felső hatalom uralkodik, melytől függ minden. Az öntudat tényei annyira nem homályosodhatnak el bennünk, hogy a vallásos érzés elenyészszék; az a sok könyv, mely szerzőik különböző szempontjainak megfelelőleg a vallás fogalma s e fogalom fejlődése felől napjainkban iratott, bármilyen legyen is az a szellem, mely lapjaikról hozzánk szól, nem azt bizonyítja, hogy a hitetlenség talán a jelenkorban növekedőben volna, hanem inkább azt, hogy a vallásos érzés mennyire élénk társadalmunk öntudatában. E könyvek egyikét szándékozunk a „Ker. Magvető” tisztelt olvasóival megismertetni.

II.

Terenzio Mamiani Della Rovere gróf 1800-ban született Pesaróban. A görögöknél *καριός* nem csak az ősz embert jelentette, hanem a koránál fogva vagy főhivataláért általánosan tisztelt férfit is; egy ilyen, férfiú a szó szoros értelmében s méltán az, kinek évei nem haszonnélkül és nyomtalanul tűnnek el, hanem elméjét újabb ismeretekkel gyarapítják s ékesítik, melyekből a következő évek semmit sem ragadnak el, hanem inkább a megszorodott drága kincshez újabb kincset szereznek. Az ilyen öreg ember tanácsát nem kell megvetni, mert a bölcseséget jelenti ki. *) Egy ily *καριός* a szó legszebb, legvalódibb értelmében Terenzio Mamiani gróf. Számüzetése alatt, melynek sulyát, töviseit, nélkülözéseit férfiúhoz és bölcsészhez illő nyugodt lélekkel szenvedte, 1834-ben Párisban adta közre a „régii bölcsészeti megújulásáról” írott munkáját, melyet „Ontologia” czimü könyve követett. 1846-ban „Dialoghi di scienza prima” czimü munkája jelent meg. Többi bölcsészeti munkái, melyek könyv vagy értekezés alakjában jelentek meg, a következők: az általános tudomány lehetetlensége, — a szépségről a haladás elméletéhez való vonatkozásában, — a metaphysica haszna a physicali tudományok terén, —

*) Jób, 32, 7.

a tulajdon joga felől, — a jogbölcseészet alapjáról, *) — a vallás és állam elmélete, — a katholicismus újjáteremtése, — „meditazioni Cartesiane“, — saját philosophiája kivonata s összetéte, (Turin, 1876), — Kant lélektanáról (Róma, 1877), — a bölcseészet jelen állapotáról Európában, különösen Olaszországban (1878), — a kijelentés bírálata (Milano, 1880), — a külvalóság bölcseészete (Róma, 1880). Gróf Ter. Mamiani 1848-ban IX. Pius pápa belügyministere s 1860-ban Turinban közoktatásügyi minister volt. 1861-ben Olaszország követe Athenben, 1865-ben pedig Bernben. Jelenleg Romában a közoktatásügyi tanács alelnöke s az olasz királyság senatora. Ugyanott néhány év előtt a következő czim alatt egy jelentékeny bölcseészeti folyóiratot alapított meg: „az olasz iskolák bölcseészete“ czim alatt, melynek mind ez ideig szerkesztője. **)

III.

Ter. Mamiani grófnak az a könyve, melyet a következőkben ismertetni szándékozunk, nem az első, melyben a valásról való elmélkedéseit írásba foglalta. E tárgyról irt két előbbi munkája: „Teorica della Religione e dello Stato“ és „Della Rinascenza Cattolica“ olvasóra mély és sokakra maradandó benyomást gyakorolt. Mindkettőben Mamiani főigyekezete oda fordul, hogy a róm. kath. hitvallást, a milyené az százakon keresztül fejlődött, a jelenkori közmíveltséggel és a modern állam intézményeivel megegyeztesse, melyek ha nem ideiglenesek, szintén historiai fejlődések eredményei. Közmíveltségünk hosszú időn át a róm. kath. egyházzal párhuzamosan fejlődött, bontakozott; az egyház volt a szellemi haladás vezetője, mozgatta a közszellemet eléfelé, s azok, kik erről megfeledkeznek, vagy nem ismerik nyugot-europai közmíveltségünk történetét vagy az igazságot szándékosan ferditik el. Utóbb azonban megszűnt az együtthaladás párhuzamossága, az ó-kori műveltség forrásai ismét megnyiltak s a keresztény műveltség, mely titokban és sokszor öntudatlanul eddig is meritett belőlök, a tőlök eredő hatalmas árral egyesülvén, az egyház hittana által többé nem hagyta magát vezetetni, az irányok többé nem egymás mellett, hanem eltérve egymástól s néha ellentétesen merőben különböző czélok felé vezettek s je-

*) E munka második kiadása Livornóban jelent meg 1875-ben.

**] L. Angelo De Gubernatis Dizionario biograficoja 8-dik füzetét.

lenleg még azokban a tartományokban is, melyeknek lakossága tisztán csak róm. katolikus s talán azokban leginkább, két egymással ellentétes irány küzd elkeseredetten egymás ellen: a régi theologia s az új tudomány.

Ez az ellentét már a XV. évszázban nagy mértékben megvolt s az egyház legkitünőbb férfiai tudományos meggyőződéseket nem ritkán áldozatul hozták hitvallásuknak, így a többi közt II. P i u s pápa, a klasszikus ó-kor fogékony lelkü, tudós ismerője s csodálója bizonyára magán erőszakot tett, midőn Nola városáról azt írta, hogy Sz. P a u l i n u s emléke nagyobb fényt árasztott reá, mint M a r c e l l u s hősieles küzdelme s az a szerep, mely e városnak a rómaiak történetében jutott. *) Erre vonatkozólag is áll az ismert mondás: „quod A e n e a s probavit (II. Pius írói neve), P i u s damnavit.“ M a m i a n i gróf „Della Rinascenza Cattolica“ czimű könyvében az álomlátás költői alakjában a képzelet meleg színeivel ecsetli a katholicismus ujjaalakulását, melynek következtében kiegyezés fog létrejönni közte s a modern miveltség közt, — „Teorica della Religione e dello Stato“ czim alatt könyve többet nyújt, mint a költő és bölcsész forró ohájának megfelelő látomása. Ebben a szerző leszáll a vallás és állam alapjaihoz s a kiegyezés feltételeit ezekben az alapokban találja meg, s szerinte a közértelem hivatva van mindkettőt hatalma természetes határai közt megtartani s illetékepen az egyik vagy másik részről elkövetni szokott visszaéléseknek, tulkapásoknak idejében elejét venni. A szerző ez utóbbi munkájában is a róm. kath. egyház és állam egymáshoz való viszonyát tartja szem előtt. Abban a könyvében azonban, mely jelen ismertetésünk tárgya, M a m i a n i -nak többé nem szándéka saját egyháza vallásával foglalkozni, hanem igen is foglalkozik az általa ismert vallások lényegével, ezek erkölcsi rugóival, rendeltetésökkel, foglalkozik a vallás általános eszményével. Ez a könyv programja. Azonban szerzője, eredeti szándéka ellenére saját egyháza hitvallásáról, ennek tan-tételeiről nem tud teljesen megfeledezni s előbbeni hitét, meggyőződéseit ép oly kevéssé tudja elfelejteni, mint D e s c a r t e s nem tudta utazásai közt, hollandi magányában elfelejteni a La Flechi oskolában elsajátított ismereteket, fiatal kora tudományát.

*) L. Burckhardt J. „Die Cultur der Renaissance“ czimű műve I. kötetét a 227. lapon.

IV.

A vallás lényegével foglalkozó tanulmánynak Ferri Lajos híres olasz bölcsező helyes észrevétele szerint a jelenkor a multnál, s még a közelmultnál is sokkal inkább kedvez. *) Az ó-kor irodalmi forrásai az utóbbi évtizekben bővebbek, gazdagabbak lettek, részben gondos nyomozások folytán, részben véletlenül, váratlanul új források támadtak, melyekből a régiség ismerete után törekedő tudós bőven meritheti a vallástudomány mély vizeit (Péld. 18, 4). De nem csak a régi irodalmak régibb és újabb forrásai, hanem az új kornak két jelentékenyebb tudománya: a nyelvészet és ethnographia szintén új és váratlan világot gyújtottak a vallási perceptiók s mythosok fejlődési története legsűrűbb homályában.

A szavaknak saját történetök van s ha a nyelvészet segítségével megtaláltuk valamely szónak eredeti jelentését s változásait figyelemmel kísértük az illető irodalom későbbi korszakain át legújabb értelméig, az illető szóban élő fogalom egész fejlődését, történetét ismerjük; s a vallás fogalmait jelentő szavak, a mythologiai nevek, mythosok kifejezései, szóval minden ide tartozó glossza eredeti s későbbi jelentései által belőlről ki megvilágosítva a vallástudomány tág birodalmában a kutató szeme előtt fáklyákká változnak át, melyeknek fényénél felismerhetővé, láthatóvá válik sok olyan vidék, melyet az eddigi theologia nem látott s nem is láthatott. Az ethnographia a még jelenleg is a fejlődés gyermekkorát élő vad népek hiedelmével ismertet meg s a jelenből enged az összes emberiség legkezdetlegesebb, legeredetibb korszakára következtetni, s abban a tükörben, melyet elénk ad, a multnak évezrek előtt létezett képeit szemlélhetjük. A bölcsezzeti látkör a tudomány újabb hódításai következtében tágult s a vizsgálat bátorrá lett, ment attól a félelemtől, melyet eddig az előítéletek okoztak,

*) Ferri Bolognában született 1826-ban, munkái közül a következőket említjük meg: a jog bölcsezzete Aristoteles szerint, — „egy metaphysicus vallomásai“, — a bölcsezzet s története, viszonya a szabadsághoz s a művelődéshez, — Aristoteles geniusa, — Essai sur l'Histoire de la Philosophie en Italie au dix-neuvième siècle [Páris, 1869], — Leonardo du Vinci és a művészet bölcsezzete. — a józan ész a bölcsezzet és története saját terén, — adalékok a bölcsezzet történetéhez Rómában, — Pietro Pomponazzi lélektana, — Aristoteles de Anima című művének egy kiadatlan magyarázata stb.

lelki szemünk többé nem tart káprázattól vagy vakságtól, ha az igazság napfényébe mer nézni. Legbecesebb kincsüinktől, a vallástól, nem fosztatunk meg e vizsgálat eredményei által, igazságot nyerünk csalképek árán, valóságért cseréljük ki ábrándainkat, a lényegest megőrizzük s csak a lényegtelenből áldozunk. M a m i a n i gróf is nem különben, mint a nagyhirű M ü l l e r M i k s a a nyelvészetet s az ethnographiát gondosan felhasználta a vallás lényege felőlirott elmékedéseiben; ő nála is az „a priori“ szerint való okoskodás háttérbe szorult s helyét igen sokszor a hasonlító bizonyítás foglalta el. Előbbi azonban, a mi egy bölcsésznél senkit meg nem lephet, leginkább a vallási eszme lélektani talaját s az emberi jellem kiképzésére gyakorolt ethikai befolyását vizsgálta, szóval mind azt, mi ez eszmére vonatkozik, leginkább a bölcsészet terén nyomozta, míg utóbbi nyelvészi tisztéhez hiven a vallásos fogalmak szavakban és szavak által kifejtett történetét, történeti fejlődését kutatta. M a m i a n i műve kettős alapon épült, tisztán bölcsészeten és historaiain s ez által élesen különbözik számos hasonló tartalmu munkától s az ilyen alapon épült vallástanulmányt a platonismus szelleme lengi át, melyben a νόησις a dolgok fogalmi tartalmának beható megismerésére irányul.

V.

F e r r i L a j o s ismertetésében, melyet M a m i a n i többször idézett munkája felől irt, e munka szerzőjének nézeteit összehasonlította B u n s e n, M ü l l e r M i k s a és H a r t m a n n ide tartozó nézeteivel. *) B u n s e n a jeles nyelvész és történész „Isten a világtörténetben“ czimű munkájában a régi és újabb népek szellemi életének irott emlékeit, hagyományait kutatta fel, hogy a műveltséggel párhuzamosan fejlődő vallásos öntudat elémenetét tanulmányozhassa. B u n s e n az ismert népek vallásos hitét, hiedelmeit egy nagyszerű képben varázsolja elénk, melynek közepén, mint F e r r i L a j o s találóan jegyezte meg, az Istenről való eszme fényes középpontként tűnik fel, melyből az egyes ábrákra különböző színű és hatályú számtalan sugár árad.

A vallásos érzés B. vonzó előadása szerint a világtörténet korszakain át folyton fejlődik és az emberfajok természet-

*) Nuova Antologia, 1880. IX. füz., 1. a 67—70 lapokon.

adta tehetségeinek s a miveltség változati fokainak megfelelőleg maga is változik. A terjedelmes kép legvilágosabb oldalán a vallásos fejlődés az, mely leginkább elűtünik s a miveltség változati fokai néha nem eléggé észrevehetőek, vagy árnyékképek, vagy mintha a festő szántszándékosan elrejtette volna őket, szóval e képben az együttes fejlődés egyike, ugy mint a vallásos, a kellő világítás nélkül soha nem szűkölködik s a világos előtért többször ugy foglalja el, hogy másika ilyenkor, mint ennek árnyéka tűnik fel. Müller Miksa a vallás lényegét vizsgálja s e hatalom nyilatkozatait többé nem közvetlenül a világtörténetben, hanem a népszellem benső életében, az egyesek lélekállapotában, a lélek csendjében, harczaiban, háborgásai közt kutatja, azonban illetén vizsgálatát nem terjeszti ki valamennyi ismert nép vallására, sőt azt az árja fajú népek határai közé szoritja. Hartmann (munkája czime: a jövő vallása), mint Ferrri helyesen jegyezte meg, a kereszténység és annak vívmányai iránt ép oly igazságtalan, mint Strauss a maga „régis és új hit“ czimű munkájában. Mindketten az elfogultság, balvélemények, előítéletek ködös légköréből nem tudnak a tisztább légtáj magasságáig elhatolni, a honnan tekintve a keresztény vallás ugy tűnik fel, mint az emberi nem boldogítója, vigasztalója; szem elől tévesztve a kereszténység lényegét az örökké igaz tanok téves magyarázataira fordították figyelmüket, a vallásos érzés tévedéseit vizsgálták a nélkül, hogy a tévedések okait megfigyelték volna, — a vallás isteni volta előtt szemet hunytak. Hartmann az Isten személyiségét tagadja s egy a brahmanismusból és iszlamból összealkotott vallást állit a kereszténység helyébe. A jövő e vallásától s olyan jövőtől, melynek ez a vallása óvjon meg minket s azokat, kik követni fognak, a kegyes gondviselés! Mamiani könyve élesen különbözik az utóbb említett két munkától, ennek hat részét, melyekből áll, a kereszténység szelleme lengi át, így az első részben a tudós szerző a vallást a tudománnyal egyeztetis helyre állitja az emberi lélek tehetségeinek azt az összhangját, melynek erőszakos, szenvedélyes, könnyelmű megzavarói nem tudják, hogy minő kárt okoznak ezzel a léleknek; — a liberalismus való és képzelt lényei, melyekkel embertársaikat a megzavart, elvesztett összhangért kárpótolni akarják, abból a kincsből semmit se pótolhatnak, semmitse térithetnek meg, mely eltűnik az emberi lélekből,

ha a benne létezett összhang megzavartatik. Müller Miksa helyesen tulajdonít a léleknek egy oly saját tehetséget, mely a vallási fogalmak megalkotására van hivatva, e nélkül csak az érzékeink által tapasztalható világot vennők észre, azonban ez lehetővé teszi, hogy a véghetetlenség eszméjét elsajátítsuk, ez az a tehetség, melyről a Wartburgi mondások egyike következőleg szól:

Der Glaub ist gar ein neuer Sinn,
Weit über die fünf Sinne hin.

Ez a tehetség az, melyet Mamiani „*facoltà mistica*“-nak nevezett el s melyről műve harmadik részében értekezett.

VI.

A mű első része, mint megjegyeztük, a vallás tudomány egyeztetését foglalja magában; a második részben a szerző a különböző vallások körében tanaik csalhatlansága felől keletkezett állításokat bírálja s ugyanebben a fejezetben kikel azok ellen, kik a hitvallásokban és hitrejtelmekben foglalt igazságokat kereken tagadják; a harmadik rész tartalmát már az előbbeni fejezet végén említettük meg; a negyedik fejezetben szerző az emberi nem szerves egységéről; az ötödikben azokról az erkölcsi s vallásos igazságokról, melyek nem más uton, hanem az általa „*facoltà mistica*“-nak nevezett, lelki tehetségünk által szereztettek meg; s végezetül a hatodik fejezetben a legjobb vallás ismertető jeleiről értekezik.

A metaphysikának abban a részében, mely az istenség lételének bizonyítékaival foglalkozik, az ott felsorolt bizonyítékok egyike ontologiainak neveztetik s ez a különböző népek lelki életében élő tudatja annak, hogy a gyarló ember alá van vetve egy korlátlan hatalmu valóságnak, mely akarátja szerint határoz felette, az erről való tudatot a metaphysikusok „*velünk született*“-nek mondják. Ez a régibb nézet, mely látszaton alapúl, mert nem az említett tudat, illetőleg annak fogalmi tartalma, hanem a megszerzésére alkalmas tehetség az, mely csakugyan velünk született, s mely a népfajok és egyének szerint különbözően ismeri meg azt a főhatalmat, melyet félünk, szeretünk, imádunk, melyet félnek azok, kik a miveltség alanti fokán állanak, szeretnek és imádnak a miveltségben eláhaladtak s mert imádás nélkül még szerethetünk, de szeretet nélkül nem imádkozunk s csakis azt imádjuk, a mi szent előttünk,

imádunk és imádni fognak a legkifejlettebb műveltség embernek elérhető verőfényes magaslatain. Az imádás maga is nem egy és ugyanaz az erkölcs és műveltség különböző fokain álló népeknél s az egy fajú nép határain belül az egyének erkölcsi értéke, értelmi fokai szerint szintén különböző, sőt más módon nyilatkozik a történet különböző korszakaiban. A kereszténység legeszményibb értelme szerint való „adoratio“ nagyban különbözik attól, mit e szó eredetileg jelentett s az egyházi atyák és theologusok fogalmát nem ugyanazonképen értelmezik. A görög εὐχή szó gyöke az ős árja *i* (a tő *ik*), mely a menést, a mozgást eléfelé jelenti s Pott e gyök származékaira nézt megjegyzi, hogy az árja nyelvekben az eléérés fogalma az eljutás, menés gyökének változatai által fejeztetik ki; a vágy, kérés, kérdezés lelkünk gyorsított mozgása levén valamely cél felé, szándékunk valamit elérni, valamihez eljutni, e fogalmak is az árja nyelvek birodalmában (és megjegyzem nem csak ott) s így a többi közt a görög és latin nyelvben a menést jelentő *i* gyökből képzett *ik* (*ic*) tő által fejeztetnek ki. Az imádás eredetileg imádság volt, az imádság kérés, a kérés a lélek ohaja valamely céljához eljutni s végezetül az eljutás: haladás, mozgás, bizonyos cél felé. Imádás szavunk ugyanaból a gyökből képeztetett, melyből az altai *em—ire* „buzgón kérni“, s az oszmanli *im—ren—mek*, a keleti török *um—mak* „reményleni“ szintén e gyökből származott.*) A héber nyelvben „megállni Isten előtt“, „meghajolni Isten előtt“ (Gen. 22,5), „füstölni“ (imádkozni értelemben) az imádás szokott kifejezése, — e kitételek mindegyike az imádás külső cselekedetére vonatkozik, míg *bikkes* eredetileg „kiván“, „kér“ értelmével bír. Az imádkozásnak van még egy héber kifejezése, melyet különösen fontosnak tartok s ez a *palal tő* *hithpael* alakja, mely a proféták irataiban s a zsoltárookban is előfordul, mert ép ez a kitétel az, mely az imádság, az imádás fogalmának legmegfelelőbb, mert az imádásnak nem külső cselekedetét jelenti, nem kérést jelent, nincs is oly igetöböl képezve, melynek eredeti értelme „kérni“ volt, mint p. o. az említettem *bikkes*, a magyar „imádni“, az árja nyelvek hasonértelmű szava, mely az illető igetöböl képeztetve előrag által erősített meg, hanem az embernek azt a lelki állapotát jelenti, melyben magát az

*] L. Vámbéri „a török-tatár nyelvek etymologiai szótára“ című jels munkája 33-dik §-át.

érzéki világ tárgyaitól elkülönö-zvén, minden gondolatját s ér-zését az Istenről való egy nagy gondolatban s az iránta való hála boldogító érzetében egyesíti. A mit ez a szó kifejez, nem csupán imádkozás, hanem az Isten magasztalása s a magasztalásban együtt van a buzgó kérés a hálás köszönettel s az, a kit így magasztalunk, mindenek felett szent, s imádjuk szentségeért a zsoltáriró nagy jelentőségü szavainak megfelelőleg: „Magasztaljátok a mi Urunkat Istenünket, mert szent ő“ (Zsolt. 99, 5. 9). E zsoltárversben azonban nem a p a l a l ige hitpael alakja használtatik. Az erős Isten előtt meghajlunk, azt „ki-nek haragja előtt reszket a föld“ (Jer. 10, 10) a tőle félők ki-engesztelni iparkodnak, a mindenható Istenhez kéréssel, a ke-gyelmeshez hálás köszönettel fordulunk, a szent Istent magasz-taljuk, imádjuk. A héber nyelvnek egyik jeles sajátága: al-kalmatos volta a vallási fogalmak kifejezésére s ebben felül-mulja saját testvéreit is a sémi nyelvek családjában, például szolgáljon reá az említettem hitpalel ige s a קָדוֹשׁ szó.

VII.

Mamiani gróf szerint egyedül a „szent“ az, a mit imádkunk s az imádást a lélek azon állapotának tartja, mely-ben az istenséget eltekintve egyéb tulajdonságaitól, mint szent-et, Istennek szentségét szemléli s e szemléje tárgyához egy oly erős, tágíthatlan kapcsolatba lép, mely nem engedi, hogy bármely perczen tetszése szerint bontakozzék ki belőle; ihlet az ily kapcsolat, s az ihletnek időt nem mi szabunk; a szent-ség megismerése s az érzés, mely ezt követi, mind megannyi tényezői az imádnak; igaznak valljuk a mit érzünk s vallá-sunknak érezzük igazságát is, s mind ez részint szabad akara-tunk, részint benső kényszer műve. Az imádás különbözik bár-mely külső vallásos gyakorlattól, de egyszersmind különbözik a léleknek vele határos más műveleteitől is, milyenek az igaz-nak elismerése, az erkölcsi törvénynek való engedelmesség, a jó követése, a szép bámulata s a szemlélete által bennünk felélesztett gyönyörűség, mert mint Mamiani maga mond-ja: a jót ohajtjuk, az igazat helyeseljük, a szépet bámul-juk, a szentet azonban s egyedül ezt imádjuk. És itt már he-lyén lesz a „szent“ fogalmával és az ezt kifejező szavakkal fog-lalkoznunk. A latin nyelvben „sanctus“ és „sacer“ a „sancire“

igével egy szócsaládhoz tartoznak s tehát a megerősített jelentik, azt a mit a szokás vagy törvény megerősített, feloldozhatlannak nyilvánított. Helyesen jegyzi meg Baudissin gróf, hogy bizonyára már a latin nyelvben létezett különbség a „sacer“ és „sanctus“ között s nem csupa véletlennek lehet tulajdonítani, hogy a latin nyelvet beszélő és író keresztények az utóbbi szót választották a „szent“ fogalmának kifejezésére, mely a latin nyelv megbomlásából eredt román nyelvekben szintén ugyanabban az értelemben használtatott s használtatik mai időben is. *) A Cicero-nál előforduló „amores sancti“ Baudissin értelmezése szerint „amores casti“-t jelent, s hozzá tehetjük, Plautus bizonyára a „servus sacerrimus“ kifejezést „istentelen gonosz rab“ értelmében nem használta volna, ha „sacer“ és „sanctus“ közt lényeges értelmi különbség nem lesz vala. A görög ἄγιος eredetileg a „tisztelendőt“ jelentette, míg ἁγιός eredeti értelme „erőteljes“, „fris“, „virágzó.“ **) A török-tár nyelvekben arī, mely nézetem szerint eredetileg az elkülönítettet jelentette s ennél fogva eredeti értelmére nézt a héber kadós-nak megfelelője, a „tisztá“ kifejezésére használtatott ugyan, de a jót, jótékonyt, erényest s az általam kiadott kún szövegekben ép azt jelentette, mit a héber kadós, úgy mint a szentet. A héber kadós eredeti értelmére nézt Baudissin-nel egyet értek s én is azt tartom, a mit ő, hogy az nem más volt, mint a magát elkülönítő, minden egyébtől különböző s Istenre vonatkoztatva a „hozzá hasonlíthatlan“, az a kiről Jeremias azt mondja: „Nincs Uram hasonlatos te hozzád senki“ (10, 6). Az emberi léleknek az a tehetsége, melyet Mamiani titokszerűnek nevezett, tekintettel arra a főhatalomra, melynek a gyarló ember alávetett, talán mindenek előtt a tőle való függés bizonyos tudatára tett szert, mely tudat Schleiermacher szerint a hit alanyi elemeinek leglényegesebbje. Az ember a főhatalomtól csak akkor félhetett, mikor már tudata volt a tőle való függésről, mert igazán csak attól félhet az ember, a minek hatalma van felette s mielőtt azt a tudatot magának megszerezte volna, a kültermészet tüneményei legfeljebb idegrendszerére hatottak s némi bámulatra ragadták, elbámult, hogy bizonyos tárgyat lá-

*) Studien zur Semitischen Religionsgeschichte (Lipce, 1878), 2-dik füzet, l. a 35—36 lapon.

**) L. Baudissin gróf idézett munkájának 2-ik füzetét a 33—34 lapon

tott, hogy bizonyos hangot hallott, de csodálkozni még nem tudott, mert a csodálkozás Plato szerint a bölcsesség kezdete. Ezután következett a félelem, melyet Lucretius és Epicur követői a vallás eredetének nevezték, „az Urnak félelme a te bölcseséged“ mondja Jób (28, 28). A függésről való tudatot a félelem nyomban követte s a ki félni kezd, felveszi a fenytéket. A kitől félünk, azt kiengesztelni iparkodunk, kérjük, hogy a rosszat távolítsa el tőlünk. A kérés teljesültével a lélekben az isteni jószágról való tudat is meghonosult s az ember köszönettel fordult Istenéhez. A gyarló ember a természet némely a figyelmet leginkább megragadó tüneményeinek egymásután való következését megjegyezvén, azt tapasztalta, hogy ez egymásután az állandó jellegét hordja magán s ilyenképen felfedezte a természetben a rendet, a törvényt, a főhatalomban pedig a mindenható törvényhozót s a törvény megtartóját s mert e törvényt tökéletesnek s magára nézve is a legjobbnak tartotta, a főhatalomban mindennek tökéletes, bölcs igazgatóját, megtartóját kezdette tisztelni.

VIII.

Igy fejlődött a szellemi látkör tágultával már a kezdetleges műveltség alanti fokán a fölény megismerése s azoknak az újabb meg újabb alakoknak, melyekben e fogalom az ember mind élesebben látó s megkülönböztető lelki szeme előtt megjelent, magában az emberben különböző érzések feleltek meg. De az eredetileg tiszta, noha még teljesen ki nem fejlesztett eszmének épen e további kibontakozásai közt történt, hogy ez eredeti tisztaságát elveszítette s ekkor eredt s alakult az emberfaj műveltségének az a különyszerű képe, melyben azt látjuk, hogy míg a műveltség alanti fokán visszamaradt népek a fölény felől való tiszta fogalmat megőrizték, addig az előre haladottak, azok, melyeknek elemeit az ókorban a társadalmi élet, állami intézmények, tudomány és művészet terén leginkább s méltán csodáljuk, azt megzavarták s bizonyára erkölcsi károokra, az elődeiktől reájok maradt tiszta fogalmat a féktelen képzelet csudaszüleményeiért cserélték fel. Az Egyiptomiaknál a polytheismust teljes virágjában találjuk, a varázslat is nagy mértékben ki volt fejlődve közöttük, *) mely mint

*) „Kiknek varázslásuk nem ért semmit“ mondja Mózes 4. k. 23. f. 23. v.-ben.

árny a testet a polytheismust követni szokta s ennek befolyása nem csak a daemonokra, de magokra a főistenekre is kiterjedt. Varázsmondatok által bármely főistent a földre idézhetőnek tartottak s azt vélték, hogy ezek által az istenség az ember kivánságainak, akarátjának teljesítésére kényszeríthető, sőt azt hitték, hogy e mondatok ereje valamely istent egy meghatározott helyre leköthet. *) Maga az összehasonlító mythologia eredete Egyiptomban volt, azok, kik Herodotot egyiptomi utjában kalauzolták s neki az ottani templomokat, műemlékeket, nézést érdemlő tárgyakat megmutatták, gyakran hasonlították össze a görög pantheon isteneit az egyiptomiakkal. Mindazonáltal, ha az ó-kor e nagyműveltségű birodalma oly dúsan tenyésző polytheismusát közelebbről vizsgáljuk meg s különösen a legrégebb idők irodalmi maradványaira fordítjuk figyelmünket, azt fogjuk látni, hogy e sok isten és istennő egy isteni fölénynek különböző tulajdonitmányai, jelezvényei, a birodalom különböző tartományaiban s az egyes tartományok városaiban, szent helyeken, sokszerűen kifejelett személyesítései, a fölény számos mellékneveiből eredt főnevek. Ammon, Aten**), Osiris stb. eredetileg egy és ugyanazon fölényt jelentették, de ez eredetre sűrű fátyolt borított az időnek hosszúsága.

Az Ákkadokat, vagy mint Oppert nevezi őket, a Sumerakat ***) tartják Chaldaea műveltsége megalapítóinak s ezek irodalmában, mely legfőbbként varázsmondatokból áll, polytheismusok egész sűrű erdeje tárul fel, melyen keresztül a vizsgáló szem az egy Isten imádás tiszta napfényét pillantja meg, mert az összes rendelkezésünkre álló adatokból kétségtelenül tűnik ki, hogy e nép legfőbb Istene Dingir volt s Babylon városának sémi neve Bab-Ilu „Isten kapuja“, régibb ákkad vagy sumer neve: Ka-Dingira szószerinti fordítása. Ka a magyar és török kapu szóval, dingir pedig a török tengri, tingri, tañri szavakkal azonos s ez alakokkal együtt egy a világosságot, megvilágosodást jelentő gyökből eredt. Hel-

*) Geschichte Aegyptens von Psammetich I. bis auf Alexander den Grossen von dr. A. Wiedemann [Leipzig, 1880], az 53-dik lapon.

**) Atenről azt mondja Mariette-Bey „le disque rayonnant qu'on n' a peut-être pas comparé sans raison à l' Adonai des religions semitiques“, l. Aperçu de l'histoire d'Egypte, a 70 dik lapon.

***) L. Sumérien ou accadien? par Jules Oppert [Páris, 1876].

t a i-nál (21) a Hunnok Istene szintén egy oly név által fejeztetik ki, mely e török gyökre vezet vissza, mert a D a m a s e k *m*-je bizonyára *n* helyett áll s *s*-je az említett alakok *r*-jének felel meg. Az Akkadok Dingir nevű főlénye többször *an*-nak is neveztetik s az *an-u* istennév az eredeti *an* alaknak talán az assyr *u* rag által eszközölt kibővülése. *)

Magának Chaldaeanak főistene Ilu volt, a mely névhez Menant említett műve idézett helyén e következő megjegyzést tette: „Egyébaránt minden semitáknál mindig ez a szó jelentette az istenség abszolút ideáját; ez értelemben maradt meg az egy Istent imádó semiták dogmájában és még ma is egész tisztaságában megtaláljuk Mahomed tanítványainak nyelvében.“ Az indiai pantheonnak is van egy főlénye, ki a Devâs-okat, az Asurâs-okat, sőt magát Indrat is teremtette s ez a főlény Prag'apati.***) Bármily dúsan is tenyésző és virágzó Indiában a polytheismus csodafája, e fának sudarát lomb nem takarja s napfény övedzi körül s ez főlénye az indiai pantheonnak: Prag'apati. Ellenben az ó-kor némely oly népe, mely az emberfaj művelődése történetében szerepet nem játszott, mely felől dicséretest a történetírás tudtunkra nem adott, sőt olyan nép is, mely az erkölcsiség igen alanti fokán állott, az egen és földön egyaránt uralkodó főlény fogalmát a polytheismus befolyásától menten, tisztán megőrizte, így látjuk ezt egy néhány népnél, kiknek emlékét „a történetírás atya“ Herodot megóvta az elfeledéstől historiája IV-dik könyvében. A kéjelő Agathyrrok, a varázslattal foglalkozó Neurok, a vadindulatu Androphagok, a Taurok — az ó-kor híres kalózi — voltak ép azok a népek, melyek az emberi nemnek egy közös igazságos Istenében hittek!***) Jelenleg is létezik több olyan vadnép, mely a mivelttség legalsó fokán egy főlényben hiszen. Holub az alatt a hét év alatt, melyet Afrikában töltött,****) egy a Masupia törzsből való ember temetésén volt jelen, kinek sirja körül sokan fut-

*) L. Menant „Babylone e la Chaldée“ című műve 10b-dik lapját.

***) L. Angelo De Gubernatis „Letture sopra la Nitologia Vedica“ jeles műve 196—197 lapjait.

****) L. értekezésemet „az Agathyrrok vallása s vallásos jelvényeik felől“ a Ker. Magv. XV. évf. 2-ik füzetében, a 93-ik lapon.

*****) L. „Sieben Jahre in Süd-Afrika“ [Bécs, 1880], a 25-dik f. 249 dik lapján.

károztak, lármáztak, lövöldöztek. Holub kérdésére, hogy mi volt a halál oka, egyike a jelenlevőknek ég felé tekintve azt válaszolta: Moleno. Dr. Friesach Károly „Ein Ausflug nach Britisch-Columbien im Jahre 1858“ egy columbiai vad törzsről megjegyzi, hogy ez egy legfőbb lényben, egy hatalmas szellemben hitt ugyan, a nélkül azonban, hogy ezzel sokat törődött volna, mert e fölényt oly jóságos szellemnek tartották, a ki senkinek sem árt, a kit nincs miért megengesztelni, míg a rossz szellemek, ha áldozatokkal ki nem elégtettetnek, mindenkor az ember kárára törekednek.*) Ez a felfogás már az ókorban létezett s az itt megemlítetthez hasonló következményeket eredményezett.

IX.

A jó és rossz szellem küzdelme egy vagy más alakban oly lényeges része a mythológiának, hogy az az indok, mely e hitnek létrehozója volt a különböző népek hitregészetében, bizonynyal egyike volt a leghatalmasabb befolyásoknak, melyekkel a kültermészet, szemléljét, az embert ihlette. A jó és rossz szellem harczát a hajdankor embere legelőször is az ég boltján pillantotta meg abban a folytonos harczban, melyet a világoosság és sötétség egymás ellen vivnak. Az assyr mythológiában Bel egy Tiamat nevű szörnnyel küzd elkeseredetten.***) Az Egyptomiaknál Set a sötétség gonosz daemona vagy egy Apap nevű kígyó az, mely a világoosság istenei ellen küzd s Set-nek ugyan sikerült Râ-nak, a napnak fényes szemét elnyelni, de kénytelen volt azt megint kiadni magából, a Persáknál Auramazdâ és Angrômâyus (Ahriman) küzdenek egymás ellen stb. Midőn a népszellem a dualismust megalkotta az égbolt tüneményeinek szemlélete által reávezetve, a fölényről való fogalom már annyira tisztult, hogy az ember többé nem a félelmet, hanem az igazat, a jót, az irgalmast látta benne. A fölény az általa alkotott természetben annyiféleképp nyilatkozik és e sokszerű nyilatkozatainak megfelelőleg annyi jelezzvényyel ruháztatik fel (az Araboknál Al-

*) L. „Der Naturwissenschaftliche Verein für Steiermark der 48. Versammlung Deutscher Naturforscher und Aerzte als Festgabe“ [Graz, 1874], a 85-dik lapon.

***) L. Talbot [H. F.] művét: The fight between Bel and the Dragon stb. a bibl. archaeologiai egylet közleményei V-ik kötetében.

lahnak 99 jelezvény tulajdonittatik), hogy végre a gyarló ember az általa imádott fővalóság lényegét e különböző nyilatkozataiba majdnem annyira elmerítette, hogy az egységes lényeg már alig volt észrevehető a személyes léttel felruházott isteni nyilatkozatok, jelezvények sokasága miatt. Azonban nincs szándékom e helyen a polytheismus eredetéről szólanom, csupán csak a főlényről való eszme fejlődési láncolatában azt a láncszemet akartam kimutatni, melyen túl eredt a sötétség főszeleméről való fogalom. Ha az ember Istenében csupán csak azt a főlényt látta volna, kitől félnie kell, és még nem látta volna benne a jóságot, a kegyelmest, bizonyára a sötétség szeleméről való fogalmat meg nem alkotta volna; e fogalom aránylag későn alakult, mert az Ariák ős vallásában még nem volt meg, hanem az Irániaknál keletkezett. A sémi népek ős vallásában se fordul elé a sötétség szelleméről való fogalom. Ebből látszik, hogy a főlényről való eszme, mily hosszú időn át fejlődött, tisztult a polytheismus befolyásaitól menten!

De térjünk vissza a legfőbb lény megismeréséhez. Mamiani szerint az Istenről való fogalom befolyása egyenlőképp árad az emberek lelkébe, de nem minden lélek fogadja magába egyenlően. Innen van az, hogy az imádásnak abban a részében, melyről a léleknek öntudata van, közte s imádása isteni tárgya közt egy egyéniségének teljesen megfelelő viszony támad. A félnék, a bölcs, az igazságos, a szerető sziv különbözőképp imádja Istenét, az egyik a hatalmat, a másik a jóságot, a harmadik a bölcseséget és igazságosságot, a negyedik a szeretet legfőbb kuforrását szemléli benne legkülönösebben, azonban lényében mindegyikök e tulajdonságok mindegyikét látja. E tökéletességek összegében nyilatkozik legtisztábban a legfőbb lény s a gyarló ember e nyilatkozatát imádással fogadja s mentől tökéletesebb az emberi léleknek ismerete Isten felől, annál tökéletesebb imádása is. Az imádás magaslatáig felemelkedett titokszerű tehetség úgy a népeknél, mint az egyes emberek lelkében tisztán nyilatkozik s Mamiani szerint nyilatkozataiból tűnik ki valódi teljes értéke, ezekből látjuk, hogy mennyire tudja a jót elémozditani, az emberi társaságra nézt annyira üdvös rendet biztosítani, tökéletesíteni, mert mint Mamiani az olvasót helyesen figyelmezteti, ha a hit a kellő fék nélkül szükölködik, a hívő hajlandó azt hinni, hogy Istenével személyesen, mintegy szemtől szembe közlekedik s Isten csodái

által nyilvánítja ki előtte lényegét s hatalmát; ekkor az illető hajlandó elhítenni magával, hogy saját akaratja egyszersmind Isten akaratja is, s abban a társadalomban, melyben egy ily irány meghonosult, a tudatlanság a hitrejtelem jelezvényét kevélyen magának tulajdonítja, a csodaszzerű az isteni kijelentés gyakori, majdnem megszokott eszközévé válik, a képtelen és hihetetlen istenítettik. A józan ész nem csak a physiolatria, zoolatria s anthropomorphismus terén áldoztatik fel a hitrejtelmesség végleteinek, de a tiszta vallás magaslatain is megtörténhetik s nem egyszer történt meg, hogy a hit rajongássá fajulván, ellentétbe helyezte magát az erkölcsessel és a tudománnyal. És mégis, mint a szerző helyesen mondja, mind ez semmit sem bizonyít az imádás isteni eredete, az emberi lélek hitrejtelmes tehetségének lényege ellen. E tehetséget M a m i a n i szerint nem magyarázza meg se a hitre való hajlandóság, se az ismeretlen erőktől való félelem, se a jelvényes iránt való szeretet, se a végtelenről való ábránd, se a teljes boldogság iránt táplált remény s ennek várása, ha a főlény szemlélete mind ezekkel nem szövetkezik, illetőleg azon nézet, mely a hitnek alapeszméje és a mely a lélek kellő összhangjában a valódi imádás cselekedetében s cselekedete által nyilvánul.

[Folytatása következik.]

Gróf KUUN GÉZA.